

Զորքուսն երկուքու կէս ժամուան մէջ հասանք գետակին վրայէն, ու իջանք Ղորոխակն. այ կողմը դարկինք, մտանք ջուրն, երկու հոգի հանուեցան, երեքս ջորու վրայ անցանք զժուարութեամբ: Զքին ամէնէն քիչ ժամանակն էր, եւ սակայն մարդկանց մէջ քէն վեր զարկաւ: Ողջամբ անցանք դիմացն, ու քիչ մը նախաձաշով կազդուրուեցանք: Բրեգակն ալ ամպերուն յաղթելով՝ զմեզ տաքցուց:

Բռնեք ջորեստանն, ուղղակի դիմացն ի վեր դէմ առինք ծմակին մէջ: Հոս կըրտուի Դորաբաշուր (= ծրար) միայն աւերակներ մնացած են. մէկ հնձան մը տեսանք գաճով (= կիր) շինուած ողջ անարատ: Հիստուն տարի յառաջ հոս կատարեալ շէն էր՝ Ո՛րջութեանը Բրողայն գերդաստանին ձեռք: Բակէ քիչ մը վար տջուկողմը կը գտնուի Լճաբաշ, որ նոյնպէս շաճեան գերդաստանին ձեռք շէն էր: Բնուրք պէկերն իրարու հետ հակառակ ինկնալով՝ այս սեղանց կամուրջն այրեցին, որուն մէջ բուրձն (կամաք՝ խարսիով) դեռ կանգուն կը կենայ: Բնկէջ ետեւ այս երկու տեղս ալ աւերակ մնացին: Վառնանք մեր գործին:

Բաւական վեր ելելէն ետեւ՝ ջորեստանն ետ թողինք խտրտ տեղուանք, ու եկանք մտեցանք մաղարային, որ մեր նպատակէտն էր: Բայ մաղարան քիչ մը ծանօթ էր հնուց. մենք ուղեցինք այսօր լաւ մը դիտել զայն:

Չորս կողմ ապառաժ ժայռ. քարի մէջն ի վեր վեր ելանք. միայն այրին առջեւէն մեկ մուտք մը կայ, ան ալ դժուար եւ վտանգաւոր: Մեր առաջնորդներէն երկուքն առաջ անցան, կատուի նման վեր մաղրեցին ժայռն ի վեր. հետուին երկար հաստ ձուպան մ'առած էին, նետեցին մեզ. մենք ալ ձուպէն բռնած՝ բողբոլելով (= կաշարով) կամաց կամաց վեր ելանք. ապա մէկտէ մեր ընկերքն: Ելքը զրան պարսպին մօտեցանք, ալ վախ չկար: Դանապարհին վրայ գաճով որմեր տեղ տեղ նշան կուտան, սակայն բողբոլին աւերուած ու հոսան դարձած: Վասն արշնէն աւերի բարձր վեր ելանք զուտ ժայռ, ընդարձակ կայան: Ղորոխէն մինչեւ հոս 50 մետր բարձրութիւն ունի. իսկ մաղարայէն դար վեր 300 մետր կայ, նոյրեան ալ լայնութիւն, զուտ ապառաժ: Պարսպը գաճով հաստատուն չի-

նուած ու փրտեալ, դեռ երկու կանգուն բարձրութիւն ունի: Ելքու քովերէն ալ հանգիստ կըսք պարսպին գլուխն: Ինչ հիմանի տեսարան ներք, գիտես թէ մէկ պալատ մէջ աւերակ:

Ելքին բերանը Ղորոխի վրայ դէպ ի Խոտորջոր գետակը կը նայի. մինչեւ հինգ ժամ հեռու տեղէ կը նշմարուի յայտնապէս: Հարթատակ ուղղակի քաղցինք, լուսաւոր ու շատ պայծառ, այնքան կանոնաւոր, ոչ մէկ տեղ մը ներս մտած կամ դուրս ելած է կարծես թէ դանակաւ կտրուած է: Դուպանը ձեռքերս չափեցինք այրին եռանկիւն բերին լայնութիւնը՝ 15 արշն, բարձրութիւնը՝ 21½ արշն պարսպով մէկտեղ: Բաւջ գնացինք 35 արշն: Հոս կիսուած է այրն իրեւ միջնապարսպ. Վարի մասը մէկ արշն չափ բնական քար է, իսկ վեր՝ կրակաւոր որմ ելած է մինչեւ առէքն. երկու կողմանէ ալ փոքր լուսամուտներ թողուած են, մէկն իրեն բնական քարի մէջէն: Մէջտեղէն դուռ ունի, որուն քովերէն երկու սիւներ՝ սպիտակ կարծր քարէ՝ բարձրացած են վարէն մինչեւ ձեղունը կպած, մէկը՝ ման անցած:

Ելքու մոմ լույցուցած էինք, ներս մտանք. լոյս քիչ կար՝ կտրուածքին պատճառով: Հոս ալ բաւական ընդարձակ է, բայց աւերակաց (= վրատակաց) կոյտ մը: Մէջտեղը նշմարեցինք ծակ մը սաստիկ մուտ: Բնկերներս ըլին՝ Բաղձիքին բերանն է: Վաշոյն ու բաղձահարուածեան ձեռքեր բռնած էին պատրաստ, մէկը ներս մտաւ, զուրցեց թէ՛ մեծ անդ կայ, եկէք: Մէյմէկ կուսէկ կուսու գեղով ներս մտանք. բերանն աւերակներէն ընցուած էր. ներսն աւելի ընդարձակ: Բաւջ գացինք քիչ մը կուսուցած, բաւական առաջ գնացինք մինչեւ որ եկանք տեղ մը դէմ առինք. մինակ նեղ նեղ ծակեր քիչ մը մնացին: Հոս նստանք, նշմարեցինք աղուէսի հետքեր, որոնք նոր աղբած էին: Բայ մաղարային յատակը փշոտ էր, եւ անգլայի կերպով քիչ մը զառիվար ինկանք. երեք արշն լայնութիւն ունի, մէկուկէս ալ բարձրութիւն: Բռնէքն ու երկու կողքերը բոլոր բերեղ (cristal) դարձած, սպուկի նման զարկախուած, գիտես թէ վրաներս կը փռէին. քարով զարկինք՝ կոտորեցան, սպիտակ փայլուն, մէյմէկ կտոր առինք, երեսը բոլ-

րովին սեւցած, անշուշտ մթով թնէ։ Դա՛ս
գարձա՛ք, չափերով եկանք միջին մաղարան,
դուրս ելանք լոյս աշխարհը։

Կեղ պարին երկայնութիւնը 24 1/2 ար-
շին էր։ Միջին մաղարան 14 արշին երկայ-
նութիւն ունի, բարձրութիւնը՝ 5 արշին,
լայնութիւնը՝ 10 արշին, որուն մէջ աւերակ
սենեակներու քարուկիր որմերը միայն կը
մնան։ Մտանք մեծ մաղարան։ Հոս ամբողջ
յատակը գած քուտած է։ Վ երի ճակատն՝
միջնորմին մօտ յատակն ի վար քարի մէջ
փորուած երկու համրուր կան ողջ անա-
րատ։ Հոգանով վար կախուեցան։ երեք
արշին խորութիւն ունին, հինգ արշին լայն.
ներք կորածն ա՛մ ամբողջ քար, գածով ապի-
կած են եւ բերանները վեր գործած մէկը
քիչ եւ փոքր, նեղ բերանն ողջ անարատ.
անշուշտ մէկը ջրոյ համրուր, մէկն ալ՝ հացի։
Մեծին բերանը քիչ մը փակուած է։

Զեղունն ալ իրեն բնական քարն է.
Հոս երկու կողմանէ ալ հինգ հինգ բնակա-
րաններ կը տեսնուին, որոնց քարուկիր որ-
մերը փլաւորած կը մնան. մէջտեղէն սրահ
կը մնայ։ Իւերին մօտ ճակատին պարուած
քարեր կան. հոս անշուշտ իրենց կերակուր
եփելու տեղն էր, անկիւնաքարեր ինկած։
Չախակողմը մուտք մը կը գտնուի, բերնէն
հինգ արշին վեր, մէկուկէս արշին լայն ու
երեք արշին ալ բարձր, յատակէն երկու
երեք աստիճան բարձր։ Կերս մտանք ու ար-
ձակ քալեցինք, եկանք գահալէժ տեղ մը
դուրս ելանք, բերնին շտկութեամբ։ Հոս
ալ քարուկիր փոքր որմ մը կայ. երկու
կողմանէ ալ լոյս ունի։ Հոս երէնք կը բնա-
կին ձմեռ ժամանակ, որոնց կորտողներն ալ
կը յայտնեն։ Մեծ բերնէն հնարաւոր է
ստոյգ գալը. իսկ այլ՝ ու գալլ ամենեւին
չեն կրնար մօտենալ։ Ըսոր երկայնութիւնը
13 արշին չափեցինք. անշուշտ գործածուած
է այս թշնամին լրտեսելու ու անոր հետ
նետերով կռուելու։

Եւրոջ պար ջամբա է, ջուր չէ հնար
ընդունել։ Եւսն ժամանակ միայն խոնաւու-
թիւն կ'առնու։ Վրոն պարսպին հաստու-
թիւնը մէկուկէս արշին կայ, որուն քովն ի
վար ներսի կողմէն մուտք կայ իջնալու,
որմեր կ'իրեւան զոյգ զոյգ, սակայն հոգով
ու քալով ծածկուած։ Ինշուշտ մաղա-
րային մուտքը տակէն էր, պարսպը մեծ
իւրնէն կէտը գոյցած ըլլալու էր, իսկ մնա-

ցածն իրր լուսամուտ կը ծառայէր։ Իւսն-
դութեամբ կ'ըսեն թէ ասոր մէջէն մուտք մը
մինչեւ գետը կ'իջնայ, անյայտ՝ ջուր առնե-
լու համար։ Պարսպին երկու կողմն ալ շատ
լոյտած է. պեղելու մեծ գործ կայ, որոնց
մէջէն կարելի է յիշատակ մը դուրս ելէ այս
անիստ մաղարային։ Եւրին միջի բարձրու-
թիւնը յատակէն բերնին մօտ՝ 15 արշին է,
այնքան ալ լայն, կամարի նման առաջ կ'եր-
թայ կանոնաւոր, միայն անգգալի կերպով
բարձրութիւնն ու լայնութիւնն երթնալով
կը պահսի, մինչեւ միջնորմին մօտ 10 արշին
կը մնայ բարձրութիւնը։

Մէկ ժամէն աւելի պարին մէջ մնա-
ցինք. ապա սկսանք պարսպէն դուրս ելել։
Եւրեզակնախոտն թնթեւ անձրեւ մ'այս
ապառաճները թրջեց։ Իւր մ'ալ վար
եկանք, մտանք մողոցը (= քարի մէջ նեղ
տեղ)։ Հոս ճամբու վրայ քարի մէջ փոր-
քուած երկու հատ պահականոց կը գտնուին.
մէկ մարդ միայն կարող է կանգուն կենալ.
այնքան ծածուկ են՝ որ վարէն բնաւ չեն
նշմարուիր։ Եւրին անգամուան պէս կամաց
կամաց իջնալ վար առանց փորձանքի։ Հոս
ձորի մէջ տախտակի կտոր մը գտանք, այլին
մէջէն վար ինկած։ Կերսը բնաւ կտոր մը
փայտ չգտանք, միայն հողէ ամաններու
կտորանք, չարկ է որ այս մաղարան իր-
րեւ մեծ բերդ մը գործածուած ըլլայ,
որուն մէջ բնակած ըլլայ բնիկ աշխարհին
մէկ իշխանն իր մարդիկներով։ Եւսեւսան
մը չկրցանք գտնել. կարելի է նոյն իսկ հե-
թանոս ժամանակը գործածուած ըլլայ։
Մերք պարին մէջ թղթի մը վրայ յիշատակ
մը գրեցինք ու ապահով տեղ մը ծալեցինք
վար գրինք. 1908 Սեպտեմբեր 23 եկանք
այցելեցինք աս մաղարանս եւ Հ. Մասթէոս
Հաճեան, Սերոբէ Բեռպապաճեան, Պողոս
Սահակեան. Համարաձու մահակեան եւ
Հովհաննէս Չէրգեան։ Մէկ տեղ մ'ալ
պատի վրայ խոշոր խոշոր գրեցինք։

Եւրին տակն ի վար քիչ մը հեռու
բլրի վրայ հին աւերակներու կոյտ մը կայ,
բարձր որմեր, կամարներ կանգուն կը կենան.
ջրաղացքի մեծ քար մը կը գտնուի։ Ըսոր
տակն է Կարապետեան։ չարկ էր որ ժամա-
նակին այսպիսի յիշատակութիւններ ըլլային.
քանի որ հոս դուռ է Սիւրբի եւ Սիւրբաճի.

Հորդիկ դէմն անցանք կէս ժամ վար
իջանք Լաւոնի Հոս՝ Սիւրհաղու ճանա-

պարհի վրայ՝ սկսանք ձուկ որսալ: Փոքր ջուր մը կար գետէն բաժնուած. մարդիկն ակէն կորած էին զայն. ձկնը սորի վրայ մնալով, բաւական որսացին: Եւ ալ մեծ կրակ մը ձգած էի. այն անմեղ կենդանիները գոռոխի վրայ տապկելով՝ համեղ ճաշ մ'ը-րինք. լաւ խաղողի բեռներ ալ անպակաս վեր կ'անցնէին: Ժամը 11 էր երեկոյեան, եւանք գեղս գալու:

Զորդոս — յիսուն տարի յառաջ կա-տարեալ չէն էր Խոտորըցուց կողմանէ, ինչ պղծեր, ինչ արտեր մշակուած էին: Վա-զդին, կ'ըսեն, 50 եղ կը մորթէին, ուրա-խութիւն կ'ընէին: Հիմայ բոլոր անշէն են: Վետակէն 30 առու հանուած էր մինչեւ Լոճէն, հիմայ՝ հատ մ'ալ չկայ: Զորդոն կէս ժամ վեր կը գտնուի ու կը հասնինք Վանայոյն, այսինքն «Զոր Վահանայո-բի մը վեր կը տանենք Սարմաշ, Սիւնի Սարմաշ, Կաշիկոն, Տանկոն, Թեքե-լու, Պարթի, Լեւոնայն Լոճէն, Յաջու-լայ, Չալկան, երկու ժամուան ճանա-պարհ, որոնց աւերակները միայն մնացած են: Ժամը 2ին հասանք Վեհալ, այսինքն «գիւղ Վիսակայ զորակարին», որ անշուշտ ամառ ժամանակ հոս բնակած ըլլալու է: Եւս գեղէն 10 — 15 տարի յառաջ Սահա-կեան եղբարք Հակոբ, Ստեփան եւ Հով-հանէս երբեմն իրենց հօր մականունը կը գործածէին՝ Լիպարեան, երբեմն ալ հօրե-րուն անունը՝ Սահակեան. իսկ թոռները «Լիպարեան», բառը բոլորովին թողն, իրենց պապին անունը գործածեցին: Եւան-դութեամբ կ'ըսեն թէ իրենց ցեղին մէջ իշխան մը կայեր է վերջին ժամանակներս, գերեզմանն այս ինչ տեղն է, մարդ չըպչի: Վասն տարի առաջ գերեզմանոցին մօտ տուն մը կը շինուի, հիմը կը փորեն, գերեզ-ման կը բացուի, միակտուր կապարիչ վրան, հայերէն գրուածքը կը կարդան՝ իշխան Լի-պարեան: Իսկոյն կը գտնեն. եւ հիմայ փոքր իրոճիկ մը շինուած է վրան: Եւս թաղը կը կոչուի Լիպարեայ կամ Լիպարեայ, որուն գլուխը բլրի վրայ բերդ մը կը գտնուի, որուն բարձր քարուկիւր աւերակ պարիսպները դեռ կանգուն կը կենան: Վրսեն թէ այս իշխանը մօտապայ թուրքերուն նեղութիւն կու տար ու բռնութիւն կ'ընէր, օր մը բերդին գլուխը կանգնած ժամանակ՝ դիմացէն նետ ալ կու գայ կը զարնէ գլխուն, իշխանն իսկոյն վար

կ'ընկնի կը մեռնի. անոր կինը որք կ'ընէ ու կ'ըսէ՝ «Եւ կ'ուտէիր թաւուղ մալուղ, Խոջ թաւուցին գլխուդ զապուղ»:

Հատ մեծ բերդերու հնութիւններ կան Սիւնիայ, Բեքրաֆալ, Տեքե-Լիպարեայ: Ու երջին Լիպարեանուն մէջ մայր եկեղեցիները դեռ կանգուն են, շատ հրա-շալի շէնութիւնք ունին: Ն. Մ. ՆԱՅՆՆԱ

ԱՅԻՆԻԱՅԻՐ

1. 1907 ԵՒ 1908 ԼՍՍՍ ՏԵՍԵՐ ՀԱՅԵՐԷՆ ԹԵՐԹԵՐԸ

Ուրախալի երեւոյթ մըն է, որ հայ լրա-գրութիւնը արագաբայլ կը յառաջագիւնէ: Այ-սուհետեւ լոկ կովկասի եւ արտասահմանի հայ գաղթականութեանց թերթերուն չէ որ ակն-կառուց պիտի սպասենք, այլ աւելի Արեւմտեան Հայ թերթերն են որ մեր մտադրութեան առաք-կայ պիտի հանդիսանան: Կաշկանդուած խօսքը արդէն սկսաւ իւր շրջանն ընել ազատ մտն արտաքին կապկպանքէ. սակայն չի բաւեր խօսքին ազատութիւնը, եթէ զայն վարող մտքերը կաշկանդուած են նախապաշարման, սոփիստութեան եւ նեղ կուսակցական գաղա-փարներու շրջանակներէ: Լրագրական շար-թումը անարգել կը յառաջնայ Պոլսոյ մէջ եւ արդէն արձագանգ սկսած է տալ գաւ-առներու մէջ եւս: Անցեալ երկու տա-րիներու մէջ լոյս տեսած պարբերական թեր-թերը այբեանական կարգաւ յառաջ կը բերենք, յուսալով որ այս տարւան ընթացքին մէջ հայ լրագրութիւնը ոչ լոկ քանկով, այլ նաեւ որակով պիտի գերազանցէ անցեալ երկու տա-րիներու շրջանները:

Եւրո իւրս, անուամբ միայն ծանօթ է, ղանայ մէջ հրատարակուած: Դաշնակցականաց գաղտնի հրատարակութիւնը (խմորապա):

Ալէ Էարաթաթերթ. սկսած 1907 Ապրիլ 20 Պոսթոն հրատարակուիլ ղերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութեան ուղղութեամբ: Թերթս կը շարունակուի տակաւին:

Անուան Օրաթերթ. լոյս տեսած 1907 Յունուար 23 Աղեքսանապոլ, շաբաթը երեք անգամ. կը շարունակուի: Խմբ. Հրա. Վ. Ափի-նեան:

Ալէ Էարաթաթերթ, սկսած 1908, Մարտ 2 Ի Բագու տղեալ-գեներալաւ ուղղու-